

IWONA MARKUSZEWSKA

ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-PARKOWE OKOLIC KROTOSZYNA I KOŹMINA WIELKOPOLSKIEGO – ANALIZA WYBRANYCH PRZYKŁADÓW

ZARYS TREŚCI

Artykuł dotyczy stanu zagospodarowania wybranych założeń pałacowo-parkowych okolic Krotoszyna oraz Koźmina Wlkp. (południowy fragment województwa wielkopolskiego). Dokładnej analizie zostały poddane dwa obiekty znajdujące się w Smolicach i Borzęcizkach. Prace kameralne obejmowały analizę dawnych i współczesnych materiałów kartograficznych i fotolotniczych, natomiast rozpoznanie aktualnego stanu zagospodarowania zespołów pałacowo-parkowych przeprowadzono podczas inwentaryzacji terenowej, której uzupełnieniem jest wykonana dokumentacja fotograficzna.

WPROWADZENIE

W krajobrazie obszarów wiejskich nie rzadko spotyka się zabudowę pałacu oraz towarzyszące jemu skupienia starej zieleni parkowej lub ogrodowej. Obiekty te są relikdami dawnych zespołów pałacowo-parkowych, bo do czasów współczesnych niejednokrotnie zachowały się w szczątkowej postaci, będąc jednocześnie przykładem zapomnianej sztuki ogrodniczej i architektonicznej. Jak zaznacza WALIGÓRA (1992), wybór miejsca dla założeń pałacowo-parkowych nigdy nie był przypadkowy, ponieważ w większości były one uprzywilejowane pod względem mikroklimatu, urodzajności gleb i walorów wizualnych. Obecnie bardzo często parki są jedynym zwartym skupieniem drzew w otwartym i monotonnym krajobrazie rolniczym i dlatego ich rola jest tak istotna. Wpływają one korzystnie na różnorodność krajobrazową, pełniąc ponadto funkcje estetyczne i rekreacyjne (GRABARKIEWICZ, PAĞOWSKA 2002). Przy pałacowe parki wiejskie obejmują wy-

soką zielenią założoną przez byłych właścicieli ziemskich wokół pałacu, a precyzyjniej pojęcie to zdefiniowano jako „położone na obszarze wsi tereny pokryte zespołami drzew i innej roślinności, ukształtowane funkcjonalnie i plastycznie na ogród mający wartość historyczną, przestrzenno-plastyczną lub przyrodniczą i tworzące kompozycję roślinności, rzeźby terenu, wody i elementów architektonicznych” (Rozporządzenie Ministra Administracji Terenowej i Ochrony Środowiska 1980). Założenie pałacowo-parkowe, oprócz pałacu z otaczającym go parkiem, tworzą aleje dojazdowe oraz budynki gospodarcze i inwentarskie, budynki czeladzi dworskiej, a także stawy, fontanny i rzeźby ogrodowe (FIJAŁKOWSKI, KSENIAK 1982).

CEL PRACY, METODY BADAŃ

Celem pracy był opis stanu wybranych założeń pałacowo-parkowych, znajdujących się na terenie wsi okolic Krotos-

szyna i Koźmina Wlkp. Szczególną uwagę zwrócono na zachowanie układu historycznego badanych obiektów. Prace kameralne obejmowały analizę dawnych i współczesnych materiałów kartograficznych i fotolotniczych. Rozpoznanie aktualnego stanu zagospodarowania zespołów pałacowo-parkowych przeprowadzono podczas inwentaryzacji terenowej, której uzupełnieniem jest dokumentacja fotograficzna.

STAN ZAGOSPODAROWANIA ZAŁOŻEŃ PAŁACOWO-PARKOWYCH NA BADANYM TERENIE

Powstanie parków i ogrodów wiejskich w okolicach Krotoszyna i Koźmina Wlkp. było ściśle związane z obecnością zabudowań pałacowych, będących dawniej majątkami ziemskimi. Przeważająca liczba badanych zespołów pałacowo-parkowych powstała w XIX w., ale najstarsze założono już w XVII stuleciu. Obiekty te od momentu powstania wielokrotnie zmieniały swoich właścicieli, co było wynikiem sprzedaży majątku, jego zapisu lub dziedziczenia (KOŁATA 2000). Od 1945 r. zespoły pałacowo-parkowe stały się własnością skarbu państwa, a większość majątków była zarządzana przez Państwowe Gospodarstwa Rolne lub Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne. Zabudowania pałacowe przekształcono w obiekty użyteczności publicznej: szkoły, przedszkola, ośrodki wychowawcze, internaty, domy pomocy społecznej oraz mieszkania prywatne. Kilka zespołów pałacowo-parkowych weszło w posiadanie osób prywatnych.

Analizą objętych zostało ponad 20 zespołów pałacowo-parkowych. Obiekty te rozmieszczone są w miarę równomiernie na badanym obszarze, a wynika to stąd, iż dawniej majątki ziemskie zakładano w niemalże każdej miejscowości wiejskiej. Ze względu na zajmowaną po-

wierzchnię zaledwie kilka zespołów przekracza 10 ha, a do największych zalicza się założenia w Smolicach i Borzęcickach. Spośród analizowanych zespołów pałacowo-parkowych do krajowego rejestru zabytków wpisano pięć obiektów znajdujących się w: Baszkowie (nr 457/A), Borzęcickach (nr 417/A), Dębiogórze (nr 689/A), Lipowcu (nr 418/A) i Smolicach (nr 180/80P).

Biorąc pod uwagę stopień zachowania układu kompozycyjnego parku oraz stan techniczny zabudowy pałacowej, badane obiekty można podzielić na trzy grupy. Do pierwszej z nich zaliczono zadbane założenia pałacowo-parkowe, odznaczające się wybitnymi walorami architektonicznymi oraz dobrze zachowanym układem kompozycyjnym parku. W grupie tej znalazły się między innymi pałace i parki w Psim Polu i Dębiogórze, wykupione w latach 90. ubiegłego wieku przez prywatnych właścicieli, którzy przywrócili świetność tym założeniom. Ponadto, w bardzo dobrym stanie są założenia w: Baszkowie (dom pomocy społecznej), Smolicach (Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin), Borzęcickach (zakład wychowawczy), Konarzewie (dom opieki społecznej) i Lipowcu (szkoła).

Kolejną grupę stanowią te założenia, w których w dobrym stanie znajduje się pałac zaadoptowany na mieszkania, natomiast drzewostan parku albo został przerzedzony, albo całkowicie usunięty. Dotyczy to zespołów w: Benicach, Wielowsi, Skalowie, Wrotkowie i Mokronosie (tu dodatkowo rozebrano fragment pałacu). W tej grupie znajdują się również założenia pałacowo-parkowe zarządzane przez Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne w: Ustkowie, Wronowie, Czarnym Sadzie, Nowej Wsi oraz Państwowe Gospodarstwa Rolne w Staniewie i Orli. W zabudowie pałacowej znajdują się pomieszczenia biurowe i mieszkania prywatne.

Zaniedbania okresu powojennego były przyczyną postępującej degradacji założenia parkowych w: Gościejewie, Kuklinowie, Starymgradzie i Serafinowie, które stanowią kolejną grupę. W dwóch pierwszych miejscowościach zabudowania pałacowe zostały rozebrane, natomiast zaadoptowane na mieszkania pałace w Serafinowie i Starymgradzie, praktycznie nigdy nie były remontowane, obecnie nie nadają się do użytku.

Poniżej przedstawiono opis aktualnego stanu dwóch założenia pałacowo-parkowych znajdujących się w Smolicach i Borzęcizkach. Obiekty te stanowią cenne pod względem kompozycyjnym układy krajobrazowe w skali całego regionu. Są one także przykładem jednych z najlepiej zachowanych założenia na badanym terenie, zarówno pod względem walorów architektonicznych (zabudowa pałacowa i kościelna), jak również walorów przyrodniczych i kompozycyjnych samego parku, tworząc łączniki i węzły ekologiczne w strukturze krajobrazu rolniczego. Ze względu na walory widokowe i estetyczne krajobrazu kulturowego, jaki prezentuje założenie pałacowo-parkowe w Smolicach, objęto je ochroną jako zespół przyrodniczo-krajobrazowy.

ANALIZA STRUKTURY MORFOLOGICZNO-PRZESTRZENNEJ ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-PARKOWEGO W SMOLICACH

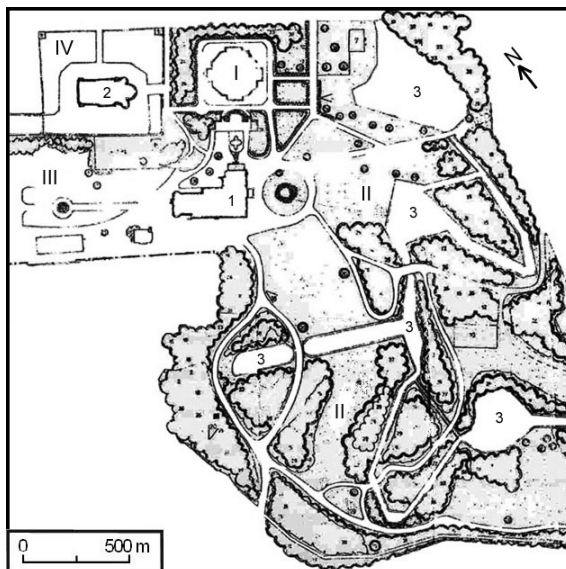
Założone w 1233 r. Smolice przez długi czas były własnością Kościoła, w późniejszym okresie zaś stały się siedzibą wielu rodów, między innymi: Smoliczów, Siedleckich, Siewierskich, Rogalińskich, Umińskich i Mielżyńskich. Ostatnimi właścicielami byli Samson Woller z Bunzland, a następnie jego córka Helena von Zieten (KOŁATA 2000). Po II wojnie światowej majątek przejęły Państwowe Nieruchomości Ziemskie, a obecnie

jest on zarządzany przez Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin.

Park pałacowy (ryc. 1), obejmujący powierzchnię 18,15 ha, został założony przez Umińskich w I połowie XVIII w. Obecnie do najbardziej rozpowszechnionych tu gatunków drzew zaliczono: lipę drobnolistną (ok. 13% ogólnej liczby drzew), olszę czarną (ok. 11,5%), klon polny (ok. 7,5%) i klon pospolity (ok. 8,6%) (KOŁATA 2000). Drzewa stanowiące zasadniczy drzewostan parkowy ocenia się na 100–120 lat, choć zdarzają się i starsze, których wiek przekracza 200 lat.

W północno-zachodniej części parku znajduje się neobarokowy pałac założony na planie litery „L”, który został wzniesiony w 1910 r. na miejscu dawnej rezydencji, w późniejszych latach był wielokrotnie przebudowywany. Elewacja wschodnia (frontowa) (fot. 1) oraz południowo-zachodnia na osi posiadają wydatny ryzalit z barokowym szczytem oraz przyziemnymi portykami. W części południowo-wschodniej pałacu znajduje się kwadratowa wieża o bogatych podziałkach. W sąsiedztwie pałacu został wydzielony plac kościelny ogrodzony murem, z wbudowanym w jego środku kościołem (fot. 2).

Park w Smolicach składa się z czterech różniących się od siebie części: ogrodowej, krajobrazowej, trawiastej i placu kościelnego. Część ogrodowa (kwatery I) składa się z terasu górnego z pałacem i fontanną w kształcie czteroliścia (fot. 3) oraz terasu dolnego z basenem kąpielowym. Elementy te są umieszczone na osi widokowej, stanowiącej zarazem oś symetrii tej części parku. Cała powierzchnia kwatery pocięta jest siecią drózek na mniejsze obszary, które podkreśla żywopłot grabowy. Największy obszar parku zajmuje kwatery II – krajobrazowa, do której zaliczono powierzchnię trawiastą w połączeniu z roślinnością drzewiastą oraz siecią kanałów i stawów. Wzdłuż

Ryc. 1. Założenie pałacowo-parkowe w Smolicach (oprac. na podstawie KOLATA 2000)

1 – pałac, 2 – kościół, 3 – staw, I, II, III, IV – kwatery

Fig. 1. The palace-park complex in Smolice (prepared on the basis on KOLATA 2000)

Fot. 1. Założenie pałacowo-parkowe w Smolicach – elewacja wschodnia. Fot. I. Markuszewska

Phot. 1. The palace-park complex in Smolice – the east elevation. Phot. by I. Markuszewska

Fot. 2. Założenie pałacowo-parkowe w Smolicach – kościół. Fot. I. Markuszewska
Phot. 2. The palace-park complex in Smolice – the church. Phot. by I. Markuszewska

tych powierzchni będą dwie osie widokowe, a na ich obrzeżach rosną pojedyncze okazałe jesiony i platany oraz starodrzew lipowy z domieszką jesionów, kasztanowców i robinii. Na połud-

niowym skraju parku występuje największa powierzchnia trawiasta, od południa otoczona porastającymi nad rowem wierzbami, topolami i dębem szypułkowym (fot. 4). Kwatera III zajmuje północno-

Fot. 3. Założenie pałacowo-parkowe w Smolicach – teras górny z fontanną. Fot. I. Markuszewska
Phot. 3. The palace-park complex in Smolice – the upper terrace with a fountain. Phot. by
I. Markuszewska

Fot. 4. Założenie pałacowo-parkowe w Smolicach – fragment kwatery krajobrazowej. Fot. I. Marku-
szewska
Phot. 4. The palace-park complex in Smolice – a fragment of the landscape park section. Phot. by
I. Markuszewska

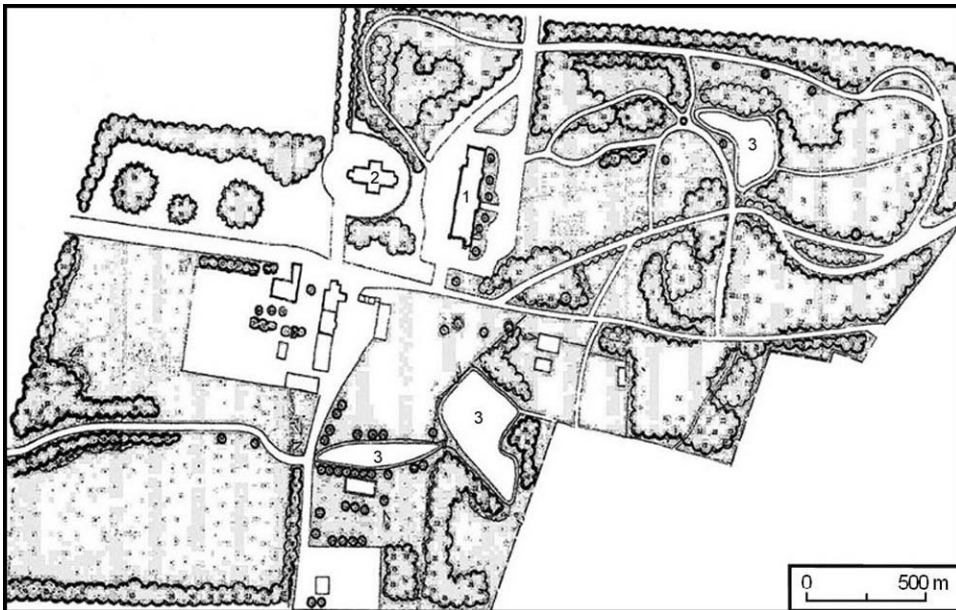
-zachodnią, nieznaczną powierzchnię parku, gdzie występują iglaki (m.in. dąglezie i świerk kłujący). Plac kościelny (kwatery IV) układem roślinności przypomina kwaterę ogrodową, a występują tu głównie rośliny krzewiaste tworzące żywopłoty ligustrowe i śnieguliczkowe oraz regularnych kształtów kępy tawuły i żywotnika wschodniego.

Układ zabytkowy zespołu pałacowo-parkowego w Smolicach w ostatnim stuleciu nie uległ znaczącym przekształceniom, jedynie w części północnej nastąpiły drobne zmiany, związane z rozbudową pałacu i przeniesieniem kościoła w północny fragment założenia. Ponadto, w 1910 r. w sąsiedztwie kościoła postawiono budynek zarządcy i służby oraz pomieszczenie na opał. Natomiast po II wojnie światowej w północno-zachodnim sektorze parku wznie-

siono budynek-laboratorium, blok mieszkalny i garaże, jednak ze względu na istotne różnice architektoniczne zabudowa ta nie wkomponowuje się w całość założenia pałacowo-kościelnego.

ANALIZA STRUKTURY MORFOLOGICZNO-PRZESTRZENNEJ ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-PARKOWEGO W BORZĘCICZKACH

Pierwsze wzmianki o Borzęciczkach pochodzą z 1466 r., kiedy to część posiadłości była we władaniu Jana Unisławskiego, przechodząc w późniejszym okresie w posiadanie innych rodów (m.in.: Westerskich, Głowińskich, Cerkwickich, Żychlińskich, Mycielskich, Gajewskich, Radolińskich). Od 1865 r. do II wojny światowej właścicielami Borzęci-

Ryc. 2. Założenie pałacowo-parkowe w Borzęciczkach (oprac. na podstawie KOLATY 2000)
1 – pałac, 2 – kościół, 3 – staw

Fig. 2. The palace-park complex in Borzęciczki (prepared on the basis on KOLATA 2000)
1 – palace, 2 – church, 3 – pond

czek byli Solbergowie, natomiast obecnie zespołem pałacowo-parkowym administruje Państwowy Zakład Wychowawczy dla Dzieci Upośledzonych (KOŁATA 2000). Pierwotne założenie parku datuje się na XVIII stulecie, na co wskazuje wiek niektórych drzew oraz informacje w pisanych materiałach archiwalnych. Powierzchnia zespołu pałacowo-parkowego zajmuje 19,5 ha. Układ kompozycyjny założenia, który nie uległ zmianom w ostatnim stuleciu, dzieli się na dwie główne części: zachodnią, gdzie dominuje zabudowa, oraz wschodnią, gdzie przeważa drzewostan (ryc. 2).

Centralną część parku stanowi budynek pałacowy, który został zbudowany około 1870 r. na fundamencie dawnego zamku, a przebudowany przez Stolberga w 1898 r. (dodano wówczas m.in. wieżę w południowej elewacji budyn-

ku). Budynek ten zachował się do dnia dzisiejszego w bardzo dobrym stanie. Od jego frontu wschodniego (fot. 5) przebiega oś widokowa wzdłuż polany trawiastej, otoczonej starodrzewem, zakończonej stawem. Na przedłużeniu osi długiej pałacu w kierunku południowym znajduje się tzw. staw południowy (fot. 6), sąsiadujący z dawnym domem ogrodnika. W pobliżu pałacu zlokalizowano zespół zabudowań zarządcy majątku (obecnie szkoła podstawowa) i służby wraz z zabudowaniami gospodarczymi, które zostały zaadoptowane na cele mieszkaniowe (fot. 7). W skład założenia pałacowo-parkowego wchodzi również zażytkowy kościół z 1600 r., do którego od szosy prowadzi aleja kasztanowa pochodząca z czasów panowania Radolińskich. Co prawda dziedziniec kościelny wraz z aleją są ogrodzone od pałacu, ale jed-

Fot. 5. Założenie pałacowo-parkowe w Borzęciczkach – elewacja frontowa. Fot. I. Markuszewska
Phot. 5. The palace-park complex in Borzęciczki – the front elevation. Phot. by I. Markuszewska

Fot. 6. Założenie pałacowo-parkowe w Borzęcizkach – staw południowy. Fot. I. Markuszewska
Phot. 6. The palace-park complex in Borzęcizki – the south pond. Phot. by I. Markuszewska

Fot. 7. Założenie pałacowo-parkowe w Borzęcizkach – dawne zabudowania gospodarcze. Fot. I. Markuszewska
Phot. 7. The palace-park complex in Borzęcizki – former farm buildings. Phot. by I. Markuszewska

Fot. 8. Założenie pałacowo-parkowe w Borzęcizkach – boisko sportowe. Fot. I. Markuszewska
 Phot. 8. The palace-park complex in Borzęcizki – the sports field. Phot. by I. Markuszewska

nocześnie stanowią całość zespołu pałacowego. W południowo-zachodniej części kompleksu znajduje się znacznej powierzchni teren trawiasty, otoczony drzewostanem liściastym, wykorzystywany rekreacyjnie jako boisko (fot. 8), dawniej będący wybiegiem dla koni.

Według dokumentacji ewidencyjnej sporządzonej przez rzeczoznawców SITR skład gatunkowy roślin drzewiastych budowany jest przez: jesion wyniosły (20% ogólnej liczby drzew), klon pospolity (ok. 12%), grab pospolity (ok. 12%), lipę drobnolistną (ok. 7%) oraz świerk pospolity (ok. 7%). Pomimo zaawansowanego wieku drzew (wiele z nich mieści się w przedziale wiekowym od 60 do 200 lat), stan zdrowotny ogólnie określa się jako dobry. Park przecinają dwie drogi prowadzące o układzie południkowym i równoleżnikowym. Ponadto, we wschodniej, drzewostanowej części parku wy-

różnia się aleja obwodnicowa oraz cały system drózek, który wraz z drzewostanem świadczy o dobrym zachowaniu układu kompozycyjnego parku.

WNIOSKI

Z analizy aktualnego stanu zespołów pałacowo-parkowych wynika, że zdecydowana większość badanych obiektów jest zaniedbana, zarówno jeśli chodzi o stan elementów architektonicznych, jak i towarzyszącej im zieleni urządzonej. Niepielęgnowane założenia parkowe przestały pełnić swoje funkcje, ponieważ sukcesja zatarła ślady dawnego układu kompozycyjnego. Zaniedbane parki stwarzają warunki do dalszej degradacji antropogenicznej, której przykładem może być usuwanie drzew, przyczyniające się do przerzedzania drzewostanu lub usunię-

cia podszytu. Stają się one również miejscem nielegalnego deponowania odpadów komunalnych, porolnych i przemysłowych.

W związku z powyższym badane założenia pałacowo-parkowe należałoby poddać kompleksowej rewitalizacji i pracom konserwatorskim, a przynajmniej prowadzić systematyczne prace remontowe, porządkowe i pielęgnacyjne, co pozwoliłoby przywrócić tym miejscom dawne wartości przyrodniczo-kulturowe. Niestety, w praktyce wymóg opieki konserwatorskiej jest egzekwowany tylko wtedy, kiedy całość założenia pałacowo-parkowego stanowi własność prywatną. Poza tym, postępująca degradacja tych elementów morfologicznych krajobrazu wiejskiego wynika z braku uwzględnienia historycznych założeń w planach zagospodarowania przestrzennego. Uwzględnienie wiejskich zespołów pałacowo-parkowych w takich dokumentach mogłoby zapobiec dalszemu rozwojowi nega-

tywnych przekształceń oraz zmianom dotychczasowego użytkowania terenu, co ograniczyłoby w przyszłości zjawiska uciążliwe i potencjalne zagrożenia.

LITERATURA

- FIJALKOWSKI D., KSENIAK M., 1982: Parki wiejskie Lubelszczyzny: stan, ochrona i rewitalizacja biocenotyczna. PWN, Warszawa.
- GRABARKIEWICZ A., PAĞOWSKA E., 2002: Rola parków wiejskich w kształtowaniu bioróżnorodności krajobrazu. *Ochr. Rośl.*, nr 46, z. 3.
- KOŁATA A., 2000: Parki podworskie w krajobrazie powiatu krotoszyńskiego. *Archi. Inst. Geogr. Fiz. i Kształtowania Środowiska Przynr.* UAM, Poznań.
- Rozporządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z 5 września 1980 r. w sprawie uznania terenów zadrzewionych na obszarach wsi za parki wiejskie, ochrony tych parków i zarządzania nimi, *Dz.U.* nr 21, poz. 80.
- WALIGÓRA J., 1992: *Ratujmy parki wiejskie.* PWRiL, Poznań.

Recenzent: prof. zw. dr hab. Leon Kozacki

*Instytut Geografii Fizycznej
i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego
Zakład Kształtowania Środowiska Przyrodniczego i Fotointerpretacji
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*

THE PALACE-PARK COMPLEXES OF KROTOSZYN AND KOŹMIN WIELKOPOLSKI ENVIRONS – THE ANALYSIS OF SELECTED EXAMPLES

Summary

The aim of this paper was the analysis of palace-park complexes in the rural landscape of Krotoszyn and Koźmin Wielkopolski environs in the southern part of Wielkopolska region. Particular attention was paid to the morphological condition of these objects and the archival as well as contemporary maps and aerial photographs were used. Natural and landscape analysis, which was supplemented with photographic documentation, was also made.

Over 20 palace-park complexes, in a various state of preservation, have been studied. These objects are steadily dispersed in the area of interest as a result of the historical tendency to

locate country estates (a stately home and a park) practically in every village. In the consideration of the study area, only a few palace-park complexes were more than 10 ha in area and the biggest ones were Smolice and Borzęciczki. From among the group of studied palace-park complexes, five have been put in the national register of monuments: Baszków (no 457/A), Borzęciczki (no 417/A), Dębiogóra (no 689/A), Lipowiec (no 418/A) and Smolice (no 180/80P).

Most of the analysed complexes were founded in the 19th century, but the oldest ones had already existed in the 17th. After the Second

World War, all private land property was nationalised and managed by State Farms or Collective Farms. Recently, a couple of complexes have been taken over by private owners. Usually, palace buildings were transformed into public utility buildings like schools, nursery-schools, boarding-schools, educational centers or living quarters. Unfortunately, in this new situation, less attention was paid to park complexes which were gradually neglected.

The complexes in Smolice and Borzęciczki are really valuable because of their landscape composition. For that reason they have had been studied very thoroughly. They are the examples of complexes that have been preserved in best condition keeping in the studied region. It concerns both their architectural (a palace-church building) and the natural value (a park). Moreover, the palace and the park in Smolice, owing to the aesthetic values of cul-

tural landscape, are protected as natural landscape complexes.

The study of the current condition of the palace-park complexes shows that most of the analysed objects are in bad state, including the architectural elements of the buildings and the surrounding green areas. Unfortunately, the process of destruction of some of them is very advanced, some are completely destroyed. Consequently, it is getting really important to direct attention to these elements of rural landscape. They should be revitalised in order to bring them back to their splendor bygone days. Besides, the negligence of these rural landscape elements is a consequence of not taking historical complexes into consideration in spatial plans. For this reason, including them in this kind of documents could prevent them from undesirable modifications.